

De store landskaber

Varde Ådal. Fra Tarphagebroen er der storslået udsigt over de åbne marskenge, der er fuldstændig uden bebyggelse. I baggrunden skimtes Janderup Kirke.

I det følgende beskrives, hvordan bebyggelse og landskab på forskellig vis spiller sammen i regionens fire største landskabsområder. Til fælles har de nærheden til Vadehavet. Beboerne har udnyttet egnens naturlige rigdomme, men de har også været nødt til at forholde sig til faren for oversvømmelser. I hvert af områderne udgør samspillet mellem landskab og bebyggelse en sammenhængende helhed.

Der beskrives tre lavtliggende marskområder – den landsskabstype, som er særlig karakteristisk for regionen. De tre områder har væsentlige ligheder, men også mindst lige så væsentlige forskelle. Det sidste område er en bakkeø, der har budt på andre livsbetingelser end marsken. Ikke desto mindre kan det stadig i dag aflæses, hvordan bakkeøens beboere har forholdt sig til den tætte tilknytning til Vadehavet.

Varde Ås frie udløb i Ho Bugt set fra Tarp-hagebroen.

Ved Tarp og Kjelst ses det tydeligt, hvordan gårdbebyggelserne ligger lige mellem marsken og bakkeøens markante højdedrag.

Janderup Kirke er utrolig flot beliggende alene på geestrandens yderste kant, omkranset af en markant beplantning og upåvirket af forstyrrende bebyggelse.

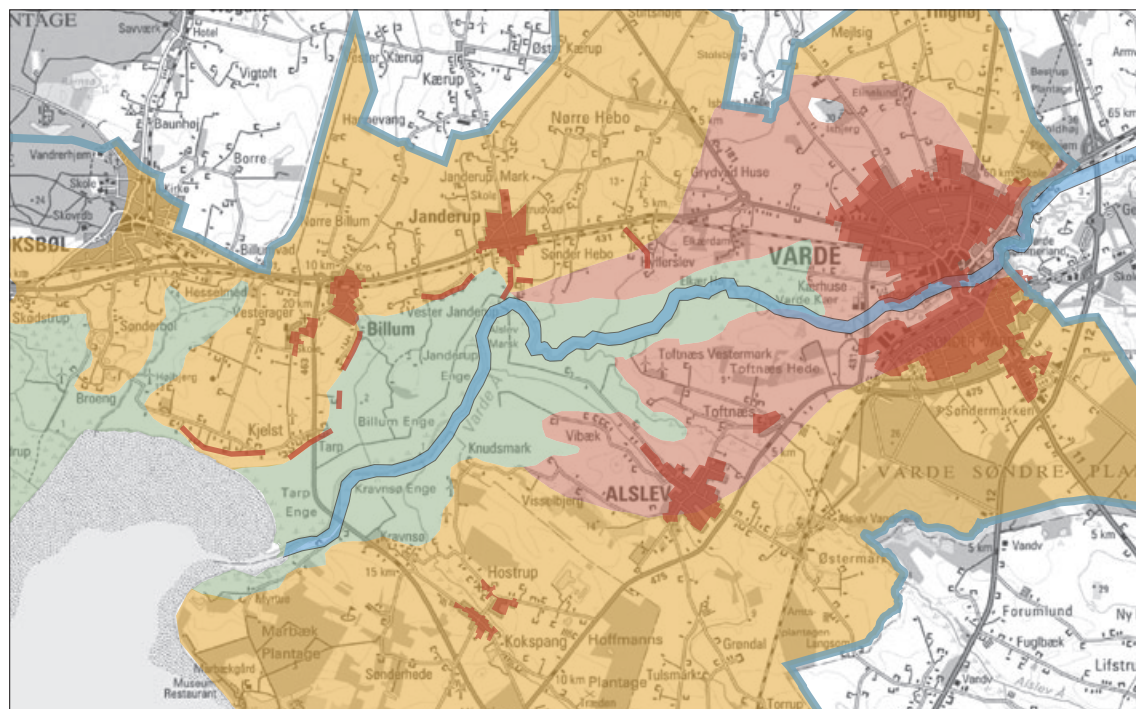
Varde Ådal

Varde Ådal skærer sig fra bunden af Ho Bugt ind i landskabet mellem Varde Bakkeø i nord og Esbjerg Bakkeø i syd. Den langstrakte ådal mellem Varde og Ho Bugt består af uinddiget marsk, der i en bredde på 1-2,5 km strækker sig ca. 10 km ind i landet, flankeret af hedeslette og bakkeøer.

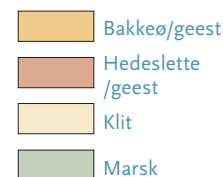
Uden diger og sluse til beskyttelse mod stormfloder og tidevandets skiften er Varde Ådal den mest udsatte ådal i den danske del af Vadehavsregionen. Det uregulerede åløb har imidlertid stor betydning for ådalens naturmæssige og landskabelige kvaliteter, og de tilbagevendende oversvømmelser holder stadig ådalen fri for bebyggelse. Bevidstheden om stormflodsrisikoen har ført til, at både landsbyer og gårde altid har ligget tilbagetrukket på kanten af geesten. På nær vejbroen ved Tarphage er ådalen under kote 5 derfor fuldstændig uden bebyggelse og anlæg.

På begge sider af ådalen ligger landsbyerne tæt langs marskens kant på overgangen til bakkeøerne. De yderst liggende gårde er placeret tæt på kote 5 i sikkerhed for oversvømmelse. De større landsbybebyggelser ligger typisk en anelse længere inde i landet. Gårdenes karakteristiske placering i rækker er særligt iøjnefaldende nord for åen, ved Kjelst, Tarp, Burgård og Billum Gårde.

Marsken omkring den bugtende å er et meget ensartet, fladt, åbent og ubevokset landskab og præget af store fugtige arealer. Kirkerne ved Billum, Janderup, Varde, Alslev og Hostrup udgør vigtige enkeltelementer, der i kraft af deres størrelse og beliggenhed markerer sig i landskabet. Landsbykirkerne ved Janderup og Hostrup ligger særligt smukt og synligt i landskabet. Janderup Kirke fremstår som

Varde Ådal.

et pejlemærke i ensom majestæt næsten helt ude ved åen, på en tydelig overgang mellem bakkeøen og marsken. Lidt inde i baglandet er vindmøller flere steder meget synlige, og i kraft af deres højde og bevægelse virker de distraherende i det ellers meget uforstyrrede landskabsbillede.

Gård- og landsbybebyggelsernes placering i landskabet har været ideel i forhold til at kunne udnytte de naturgivne ressourcer, idet beboerne kunne holde kvæg på marskengene og samtidig dyrke det bagved liggende agerland. Siden jernalderen har ådalens enge været brugt til høbjergning og som græsningsarealer for kvæg, og især i den nordvestlige del af området er engene gennemgravede af af-

vandingsgrøfter, der viser de oprindelige ejerforhold. Grøfterne ses tydeligt i landskabet, da de er groet til med tagrør.

Hedeslettens terræn ligger lidt højere end marsken, men er også ret fladt, så overgangen markeres derfor mere af bebyggelser og ændringer i bevoksningen end af terrænforskellene. Men bag marsken og hedesletten hæver bakkeøerne sig i en højde af op til 15 meter. De spiller en vigtig rolle for den rumlige oplevelse af ådalen, hvilket opleves særligt markant helt ude ved Ho Bugt, hvor der dannes skrænter, fordi bakkeøerne her ligger helt ud til marsken. Ådalen flankeres af tilløb fra flere mindre åer og bække, der løber til fra nord og syd. Langs disse skæ-

Videnskabernes Selskabs Kort fra omkring 1800. På denne tid blev ådalen anvendt til græsning og høbjergning. I dag er åen fortsat ureguleret og ådalen er uden bebyggelse og rummer store naturværdier.

rer mindre ådale sig ind i bakkeøerne, hvilket ses tydeligst syd for Varde Å, ved Hostrup Å og Alslev Å. Her ses samme mønster i bebyggelsen, der ligger let tilbagetrukket. Tydeligst er det ved landsbyerne Kokspang og Hostrup, der ligger som tvillingebyer på hver deres side af Hostrup Bæk, men det ses også ved Alslev og Toftnæs, der ligger langs Alslev Å.

Når åen nærmer sig Varde i øst, ændrer marsklandskabet karakter i retning af mose og krat, hvor bakkeøerne næsten mødes. Her er ådalen meget smal og derfor lettere at passere, og samtidig var åen sejlbare helt op til vadestedet. Den gamle købstad ved vadestedet ligger så lavt, at byens borgere stadig af

og til må se bebyggelsen stå under vand. Da væksten nåede åens grænse, voksede en ny bydel frem på sydsiden af åen. I dag ligger den gamle købstad omringet af udstrakte parcelhuskvarterer, der på begge sider af åen spreder sig op ad bakkeøernes skrånninger. De lavtliggende arealer nærmest åen er stadig ubebyggede, og dermed fortsætter ådalen som en bred grøn landskabskile helt ind i byen.

Ådalens bevaringstilstand er generelt god, hvilket i høj grad skyldes, at et større naturgenoprettingsprojekt inden for de seneste år har ført mange af marskens engarealer, der i årtier er blevet dyrket intensivt, tilbage til en for egnen mere traditionel

drift. Størstedelen af engene er nu beskyttet mod tilstandsændringer efter naturbeskyttelsesloven, og på de bynære engarealer helt inde ved Varde by gør de tilbagevendende stormfloder deres til at holde byggeaktiviteter fra døren. Åens oprindelige slyng og forløb er bevaret, selvom der i 1850'erne og 1860'erne blev gravet kanaler igennem de bugter, der var til størst gene for åsejladsen.

Flere steder begynder bevoksningen på geest-randen dog at vokse så meget til, at den slører indblikkene til de vigtige bebyggelsesstrukturer og landskabslementer, f.eks. Hostrup Kirke. Tarphagebroen og et antal vindmøller forstyrres også helhedsindtrykket, men ellers er de særegne bebyggelsesstrukturer, hvor bebyggelserne tydeligt kanter marsken, ganske velbevarede.

Mens de fleste af områdets landsbyer er bevaret som mindre bebyggelser, er enkelte vokset voldsomt og har i modsætning til de øvrige landsbyer langs ådalen udviklet sig til egentlige forstæder til Varde. I de landsbyer, der har oplevet en større vækst, er udbygningen overvejende sket, uden at det har været på bekostning af randbebyggelsernes særlige karakter.

Sårbarhed og anbefalinger

Ådalen er sårbar over for bebyggelse, anlæg og tilplantning, der kan bryde udsynet over den åbne ådal eller sløre den klare overgang mellem den flade åbne marsk og bebyggelsens karakteristiske tilbagetrukne placering på geest-randen. Beplantning og tilgroning med træer og buske i selve marsken og foran randbebyggelsen bør undgås.

Ny bebyggelse bør holde sig bag 5 meter koten og respektere områdets karakteristiske bebyggelsesstrukturer. Samtidig bør en vis åbenhed i geest-

Hostrup Kirke. Ved indblikket mod Hostrup Kirke ses tydeligt, hvordan kirken ligger på bakkeøen, der rejser sig brat op fra marsken.

Fra ringvejen vest for Varde har man et flot indblik over ådalen, der strækker sig som en grøn kile langt ind i byen.

Det tætte net af afvandingsgrøfter markeres i landskabet ved bevoksning med tagrør.

randsbebyggelserne bevarer, så de åbne kig ud over marsken fastholdes. Huludfyldning mellem randbebyggelsernes spredte gårde eller ny bebyggelse, der bryder karakteren af randbebyggelse ud mod marsken, som det ses ved Kokspang Kirkevej, bør derfor undgås. Omgivelserne omkring kirkerne bør friholdes for beplantning m.v.

Marskens net af skelgrøfter er meget sårbart over for strukturændringer i landbruget, der kan føre til ændringer i driften og sammenlægninger af matrikler. De store åbne vidder og det frie udsyn er sårbare over for placering af større tekniske anlæg.

Placering af vindmøller, højspændingsmaster, markant landbrugsbyggeri osv. bør derfor overvejes nøje, idet der bør tages højde for, at udsynet i de tilstødende områder er vidt, og at den landskabelige påvirkning derfor er stor.

Særligt sårbart er området over for regulering af åen. Uanset om der kunne være tale om fjernelse af nogle af åens slyng, etablering af en sluse ved udløbet i Ho Bugt eller noget helt tredje, så vil sådanne reguleringer betyde en ændring af områdets nuværende "livscyklus", herunder de jævnlige oversvømmelser, der er med til at skabe og bevare områdets særlige karakter.

Det er endvidere væsentligt at bibeholde den ekstensive afgræsning og fortsat lade det uregulerede tidevand øve sin indflydelse i området, da det er disse processer, der bevarer områdets karakter. Det er i den forbindelse væsentligt at fastholde de initiativer, der blev igangsat med naturgenopretningsprojektet, således at engarealerne kan bibeholdes som våde enge efterår, vinter og forår, mens de om sommeren får lov at tørre ud, så græsset enten kan slås til hø eller afgræsses med kreaturer.

Mellem Kjelst, Tarp, Burgård og Billum Gårde ligger den yderste gårdække næsten præcist på 5 meter koten, der er markeret med rødt.

Ribemarsken

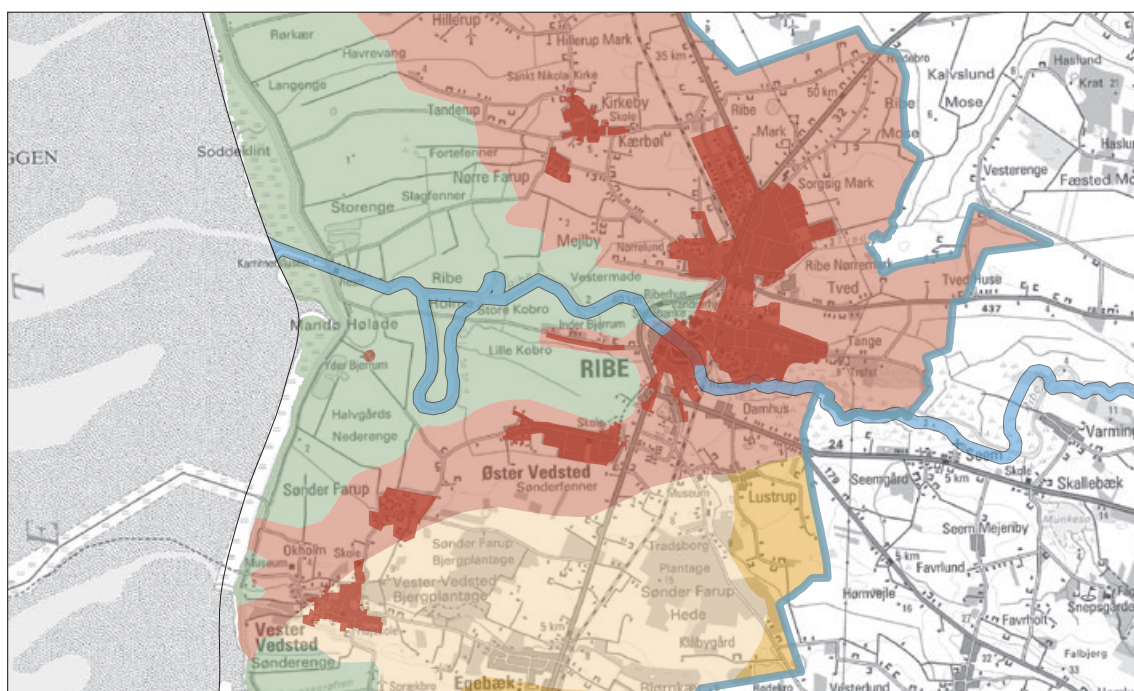
Marsken ved Ribe Å strækker sig ca. 5 km ind i landet, men den er en del af et vidstrakt område med marsk og flad hedeslette, der strækker sig over ca. 12 × 12 km. De store dimensioner gør, at terrænstigningerne de fleste steder er så umærkbare, at overgangen fra marsk til det højereliggende land først og fremmest bliver synlig i kraft af beplantning og bebyggelse.

Ribemarsken blev inddiget i 1912-1915 for at beskytte området mod stormfloder. Diget er senere blevet forstærket i 1978 og 1990'erne. Ved Vester Vedsted slår diget et sving ind syd for byen. Dette sving udgør afslutningen på 1912-diget og markerer i øvrigt den dansk-tyske grænse fra perioden 1864-1920.

Ribe Å slynger sig ud mod Vadehavet og møder diget ved Kammerslusen før udløbet i Vadehavet. Diget, der mod vest brat rejser sig i op til 6 meters højde, er det mest markante landskabselement i området, der ellers er præget af den totalt åbne og flade marsk, den høje himmel og åen.

Langs kanten af marsken ligger en række gamle landsbybebyggelser samt nogle spredte gårdbebyggelser. Landsbybebyggelserne langs geest-randen ligger typisk i en terrænkote over 2,5, hvor de er gået fri for de fleste oversvømmelser. På to sandbanker, Inder Bjerrum og Ydre Bjerrum, ligger de eneste gårdbebyggelser i selve Ribemarsken.

Inddigningen har betydet større sikkerhed mod stormfloder, men har også medvirket til, at land-

Ribemarsken.

Videnskabernes Selskabs Kort fra omkring 1800. Det uregulerede åløb ses tydeligt. Sammenlign med foto side 41 (øverst).

skabet er begyndt at ændre sig. De inddigede marskarealer er nu beskyttet mod de ellers jævnlige overskyninger med havvand, og en del af dem er det derfor nu muligt at opdyrke. Marsklandskabet ligger dog meget lavt, og da marsken ikke er afvandet, er det ikke usædvanligt at se marskens enge stå delvist under vand pga. store regnskyl, eller hvis Kammerlusen har været holdt lukket længere end normalt pga. høj vandstand i Vadehavet. Marsken er derfor aldrig blevet bebygget, og engene omkring åen er stadig for fugtige til, at de kan opdyrkes, og de anvendes i stedet til høslet og afgræsning.

Marskens åbne landskabsrum er meget velbevaret og fremstår uden forstyrrende spredt bebyggelse.

Det eneste større tekniske anlæg i marsken er ringvejen vest om Ribe, der hæver sig synligt på en dæmning. I baglandet ses enkelte vindmøller.

Langs åen er marsken stadig helt åben med lave afgræssede flader og en meget fin sammenhæng mellem diget, åen og de tilbageværende åbne marskenge. Flere steder ses endnu rester af den oprindelige matrikelstruktur markeret af skelgrøfter. Denne struktur er særligt velbevaret i marskengene syd for Vester Vedsted. Længere inde i landet er en del af de oprindelige marskarealer blevet opdyrket, hvilket eksempelvis har betydet, at majsmarker omkring landsbyerne hindrer udsigten mod marsken og skjuler den klare afgrænsning mellem landskab og bebyggelse.

Der er stor forskel på, i hvilken grad landsbyerne er forblevet landsbyer eller er ved at ændre karakter til forstadsbebyggelser, og selvom landsbyernes karakteristiske placering i forhold til marsklands-kabet generelt er blevet respekteret, er udbygningerne ikke alle steder sket lige respektfuldt over for den ældste landsbybebyggelse.

I Ribe er væsentlige træk i samspillet mellem byen og landskabet til gengæld bevaret i bemærkelsesværdig grad. Den flotte afgrænsning mellem det gamle Ribe og det omgivende landskab må fremhæves som ret enestående, især for en by af Ribes størrelse. Byen har også bevaret sin smukke silhuet.

Sårbarhed og anbefalinger

Det er afgørende for oplevelsen af den brede åbne ådal og de vidstrakte marskflader, at beplantning i selve marsken og foran landsbyerne undgås. Også afvanding og opdyrkning af marsken vil ændre den meget åbne karakter og mindske det sammenhængende areal, der opleves som marskland. De bevarede skelgrøfter mellem engene er sårbare over for strukturændringer i landbruget, der kan føre til ændringer i driften og sammenlægninger af matrikler. Læhegn og større beplantninger bør alene findes i tilknytning til de bebyggede strukturer, og indblikket til landsbykirkerne bør sikres. Genetablering af de oprindelige marskarealer og vådområder ville øge forståelsen for områdets kulturhistoriske betydning.

Marsklandskabets specielle åbne karakter er også meget sårbart over for opførelse af ny spredt bebyggelse, som f.eks. store landbrugsanlæg. Placering af større tekniske anlæg bør overvejes nøje, især bør vindmølleplanlægningen tage højde for, hvor sårbart den store åbne landskabsflade er på grund af det vide udsyn.

I den nederste del af åen blev der gravet kanaler igennem de største åslyng for at lette indsejlingen til Ribe.

Fra ringvejen vest om Ribe er der udsigt over åen og ind mod domkirken, der er byens markante vartegn.

På sandbanken Yder Bjerrum hæver en enkelt landbrugsejendom sig op over marsken og får herved en meget markant fremtoning.

Den oprindelige bebyggelsesstruktur med åben ubebygget marsk, landsbyernes tilbagetrukne placering på det lidt højere land og det gamle Ribe ved åen, klart afgrænset af sandbankernes begrænsede areal, bør fastholdes.

Den flotte kontrast mellem det gamle Ribe og det omkringliggende landskab er sårbart over for sammensmeltning med de nyere bydele eller oplands-

byerne, hvilket der er reel risiko for ved Øster Vedsted. Nybyggeri i Ribe bør endvidere respektere den nuværende bygningsmasses højde, da byens profil og domkirkens markante fremtoning ellers kan blive udvisket. Plantagen nord for det gamle Ribe bør bevares, idet den danner en effektiv visuel afskærmning af industriområdet og de udstrakte parcelhuskvarterer.

Ved Sønder Farup er der bevaret mange åbne kig igennem hele bebyggelsen på grund af de mange grønninger mellem gårdene.

Sluse og fritidsmiljø ved Kammerslusen. Diget rejser sig markant i landskabet.

Hjerpsted Bakkeø

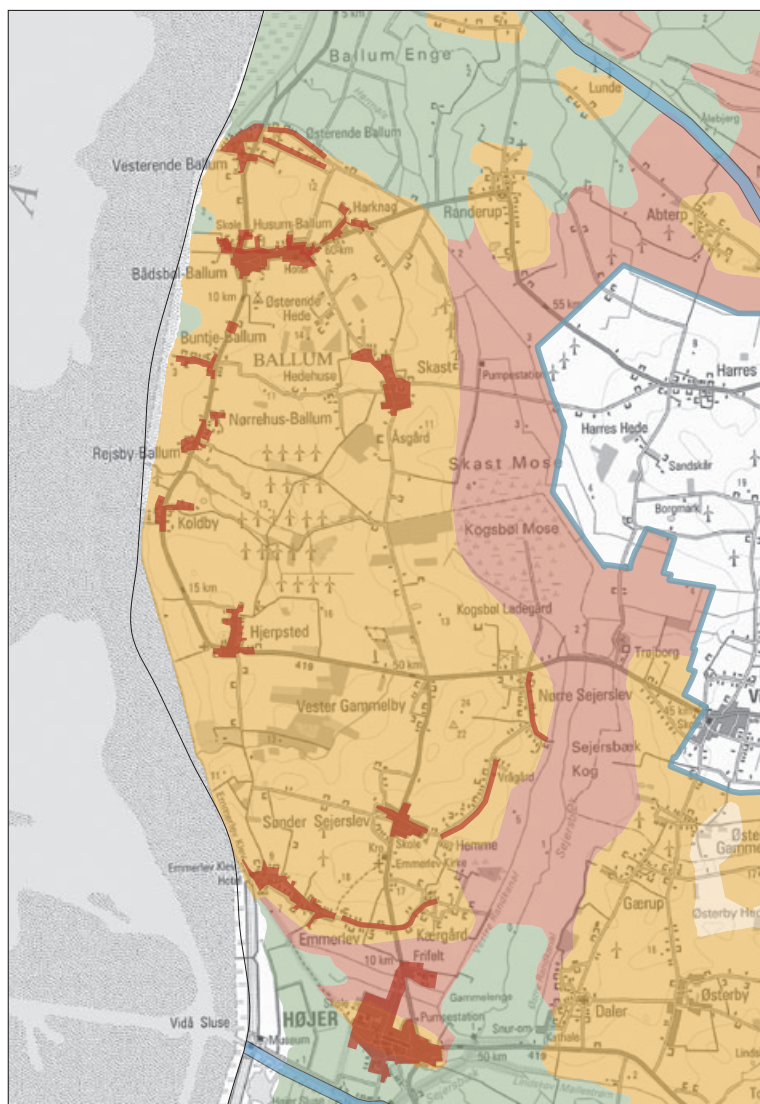
Hjerpsted Bakkeø ligger helt ud til Vadehavet, hvor den hæver sig fra det omgivende flade og lavtliggende landskab til et plateau, som er 8-10 meter højt i den nordlige ende og helt op til 24 meter i den sydlige ende. Bakkeøen er ca. 13 km lang og ca. 5 km bred, og den er et af de få steder, hvor kystlinien ud til Vadehavet byder på en afveksling i forhold til de mange diger og marskflader. Bakkeøens rand er særlig markant mod nord ud mod Ballum Enge og ved Emmerlev mod syd, hvor havets erodering har dannet en stejl kystklint. Her giver højdeforskellen en overvældende udsigt over marskområderne, mens den øvrige geest-rand har en mere behersket stigning.

Områdets bebyggelse ligger i dag hovedsageligt placeret langs geest-randen og primært på bakkeøens vestside med direkte adgang til kysten.

Et stort antal bronzealderhøje mellem Emmerlev Klev og Koldby vidner om, at bosætningen på bak-

Emmerlev Klev er en stejl og geologisk værdifuld klintekyst, der er dannet ved havets erodering af Hjerpsted Bakkeø.

Hjerpsted Bakkeø.

0 1 2 km

- Bakkeø/geest
- Hedeslette/geest

- Klit
- Marsk

Videnskabernes Selskabs Kort fra omkring 1800. På den frugtbare bakkeø var der sikkerhed for oversvømmelse, hvilket ses af de mange byer helt tæt ved havet. Grænsen mellem den hertugelige del af Slesvig med Højer og den kongerigske enklave er markeret på kortet.

keøen går langt tilbage – 32 høje er bevaret, mens over 20 gennem tiden er blevet overpløjet. Her bosatte man sig i sikkerhed for oversvømmelser, mens bakkeøens frugtbare agerjord og nærheden til havet gav gode livsbetingelser.

Hovederhvervet på bakkeøen var tidligere landbrug, men for de kystnære bebyggelser gav søfart og fiskeri en god mulighed for at supplere indkomsten. Eksempelvis var Bådsbøl Ballum indtil 1922 udskibningssted for færgefarten til Rømø.

I Vesterende Ballum består bebyggelsen overvejende af småhuse, hvis beboere til omkring år 1900 var sømænd. Der er flere kirker i området. Hvor kirkerne i Emmerlev og Hjørpsted ligger markant i åbent terræn, er Vesterende Ballum en godt bevaret kirkelandsby med ældre gårde og huse placeret tæt rundt om kirken og kirkegården.

Bakkeøen har været dækket af hede, men kun en lille del af denne er bevaret, da en tiltagende intensivering af landbruget har omdannet store dele af de oprindelige hedearealer og moser til agerjord. Hvor markhegn og mindre skove opdeler bakkeøens centrale del i landskabsrum af forskellig størrelse, er randen af bakkeøen præget af meget åbne landskaber uden væsentlige beplantninger og hegn, med et frit udsyn til de omgivende flade og lave marskenge, hedesletter og til Vadehavet.

Midten af bakkeøen er, på nær enkelte spredte gårde, friholdt for bebyggelse, men her står til gengæld en vindmøllepark med 40 vindmøller. Vindmølleparken dominerer og slører også på lang afstand landskabsbilledet ind mod bakkeøen, idet det åbne kystlandskab forstærker indtrykket, så vindmølleparken er markant synlig fra søsiden og fra øerne Sild og Rømø.

Landskabets bevaringstilstand er ret god, fordi det åbne landskab omkring geest-randen, kirkerne og gravhøjene de fleste steder er bevaret. Mange steder dominerer nye store landbrugsbygninger. De er i kontrast til den øvrige bebyggelses skala og slører den oprindelige landsbystruktur.

Sårbarhed og anbefalinger

Bakkeøen, geest-randen og det omgivende flade landskab er sårbart over for placering af større og dominerende byggerier og anlæg på den åbne, lavtliggende marskflade og i nærheden af geest-randen, idet disse over lange afstande kan forringe oplevelsen af de mange landskabsværdier.

Nye bygninger, anlæg og installationer bør indpasses i landskabet med respekt for landsbystrukturerne og uden at være dominerende. Udformning, dimensionering, valg af farver og byggematerialer bør ske, så bebyggelsen tilpasses landskabet og følger de traditionelle skikke, herunder de typiske øst-vestvendte huse.

Bakkeøens rande er sårbare over for tilplantning, der hindrer oplevelsen af terræformer og det vide udsyn. Omgivelserne omkring kirker og gravhøje er sårbare over for tilplantning, der slører indblikket. En helhedsplan for bakkeøens særlige landskab vil kunne sikre de landskabelige værdier, eksempelvis gennem genetablering af hedearealer, og etablering af cykel- og vandreruter vil kunne sikre adgangen til kysten og naturen.

Hjerpsted kirke, beliggende ud mod kysten, ses meget tydeligt i det åbne terræn. Kirken har for søfolk fungeret som et tydeligt landkendingsmærke.

Hede og kystlandskab. Lyngheden ved Ålbæk Skydebane er et af de få bevarede hedearealer i det åbne kystlandskab.

Tøndermarsken

Syd for Hjørpsted og Abild Bakkeøer strækker et fladt og mægtigt marsklandskab sig langt mod syd. Den nordligste og mindste del af dette er Tøndermarsken, der mod syd afgrænses af den dansk-tyske landegrænse. Hvor marsken er bredest ved kysten, er den ca. 8 km bred, og den følger Vidåen op til 20 km ind i landet.

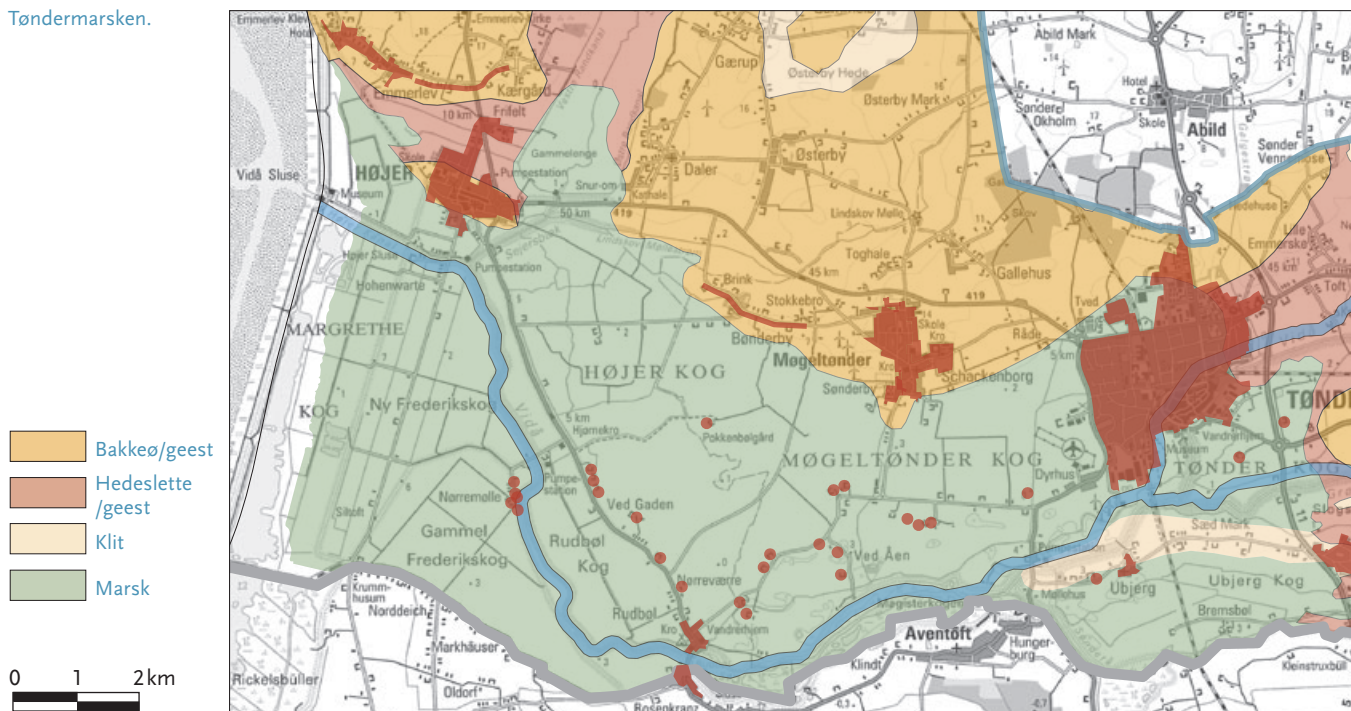
Tøndermarsken er stort set friholdt for beplantning og fremtræder som et enormt grønt tæppe, gennemskåret af vandløb og kanaler. Hovedløbet, Vidåen, løber ud i Vadehavet gennem to sluser, Højer Sluse og Vidå Slusen. Kun de menneskeskabte elementer rager op i det flade landskab, og områdets karakter og storhed forstærkes af sparsomme og spredte bebyggelser.

Den naturlige marskdannelse er igennem de sidste ca. 500 år blevet forceret og fremskyndet ved inddigning og etablering af nyt forland. Digerne og det herved skabte nye land, kogene, er det synlige bevis for denne proces. Faktisk opstod Tønder, der i dag ligger ca. 14 km inde i landet, som en landsby på en holm ved Vidåen, og havet gik dengang helt ind til byens slotsbanke. Det første havdige blev opført allerede i 1556, og herved opstod Højer Kog og Møgel-tønder Kog. Det sidste store dige, Margrethediget, stod færdigt i 1982.

Havdigerne skabte for store områder en vis sikkerhed mod havets vandmasser, men der var fortsat problemer med bagvandet fra åen.

Indtil slutningen af 1920'erne blev marsken hver vin-

Tøndermarsken.

ter samt i regnfulde somre oversvømmet, når Vidåen gik over sine bredder. Oversvømmelserne ødelagde høsten og gjorde marsken så ufremkommelig, at man mange steder var henvist til at sejle imellem gårde og landsbyer i marsken. Der blev derfor etableret ådiger og et sindrigt system af kanaler og pumper, der skulle lede alt vand ud i Vidåen og tørlægge marskområdet. Denne afvandingsproces ændrede hele marskområdets natur- og kulturgrundlag.

Bebyggelsen er primært placeret på geest-randen og naturlige forhøjninger i marsken, i relativ sikkerhed for stormfloder og oversvømmelser. De tre største byer, Højer, Møgeltønder og Tønder, ligger alle på geest-randen. Landskabsudnyttelsen og bebyggelsesstrukturen ændrer sig, jo længere man kommer ind

i landet, og den afspejler på sin vis de forskellige overordnede tidsepoker i Tøndermarsken.

De ydre koge vest for 1556-diget, se næste side, er kendetegnet ved ubeboede græsflader, der afgræsses af dyr, og kun få marker er dyrkede. Her er umiddelbart den største fare for oversvømmelser. På nær slusebolig, naturcenter og restaurant ved Vidåslusen er det indvundne land derfor friholdt for bebyggelse, der i stedet findes langs geest-randen. I de ydre koge findes, som nævnt på side 21, også en saltvandssø, der under højvande tjener som vandreservoir og opsamler åvandet, indtil sluseportene igen åbnes.

Øst for 1556-diget i de indre koge skifter bebyggelsen karakter, og de åbne græsflader brydes af spred-

Videnskabernes Selskabs Kort fra omkring 1800. Højer ligger på dette tidspunkt helt ud til kysten.

Marsklandet, der omgiver Højer, er fuldstændigt åbent og friholdt for beplantning.

te værftsgårde og mindre rækker af bebyggelser og landsbyer, der er anlagt på landskabets naturlige forhøjninger og på digerne. Værftsgårdene hører til de ældste bosættelser i marsken. Værfterne kan ofte dateres tilbage til tidlig middelalder, og de er bevaret ved utallige generationers stadige forhøjninger af dem.

Jo længere man kommer ind i marsken, des mere viger de græsklædte marker for et mere intensivt landbrug. Området indeholder endvidere få spredte bebyggelser, fortrinsvis landejendomme, opført direkte på marskjorden, eller små sammenhængende bebyggelser i form af landsbyer opført på naturlige forhøjninger i landskabet. Disse ejendomme er opført efter afvandingen af marsken.

Landsbyer har mange steder bevaret deres oprindelige struktur. Mange af marskgårdene, der ligger på værfter i det åbne landskab, er velbevarede og har bibeholdt deres oplevelsesværdi. De gamle by-

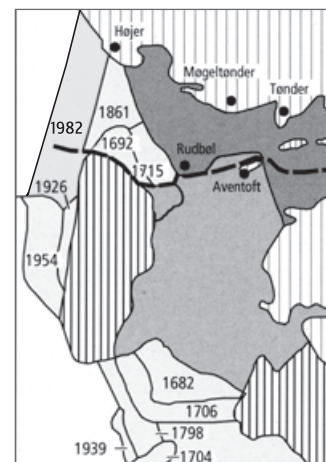
Nogle af de ældste danske digearbejder findes i Tøndermarsken. Tønder, Møgeltønder og Højer koge blev alle inddiget ved opførelsen af Højer-Rudbøl-Lægan-Grelsbøldiget i 1556. Senere kom også Gammel Frederikskog og Rudbøl Kog til i perioden 1692 til 1715.

Ca. 1500

Ca. 1600

1982

kerner i Højer og Møgeltønder har bevaret meget af deres struktur og byggestil, men byernes tidligere afgrænsning mod det omgivende landskab er flere steder enten væk, stærkt indskrænket eller sløret af nyere arealudlæg til bolig- eller erhvervsformål.

Sårbarhed og anbefalinger

Diger, kanaler og grøfter er generelt intakte og vidner fortsat om landskabets tilblivelse. Tøndermarsken er beskyttet mod ny bymæssig bebyggelse ved lov, men denne lov sætter ingen grænser for landbrugsrelateret byggeri.

Landskabet er meget sårbart over for forandringer på grund af sin flade og åbne karakter, hvor bygninger og bebyggelser ses tydeligt på lang afstand, og opdyrkning af marsken truer ligeledes de kulturhistoriske og landskabelige værdier. Marsken bør derfor friholdes for større tekniske anlæg og for høj beplantning, og en tilbagevenden til marskens traditionelle driftsformer bør overvejes for at bevare den særlige markstruktur og de karakteristiske store græsningsarealer. Nye bebyggelser i marsken bør undgås, og tilbygningernes højde og placering bør afpasses de landskabelige forhold.

Overgangene mellem by og marsk er det kulturhistorisk mest interessante, og særligt byernes afgrænsning til de lavtliggende marskområder er værdifulde kulturhistoriske og arkitektoniske strukturer, der er sårbare over for ny bebyggelse eller beplantning. Opfattelsen af bebyggelsens placering på et højere liggende terræn bør bevares, og nye arealudlæg på marsksiden bør derfor, af respekt for de særlige bebyggelsesstrukturer, helt undgås eller nøje afvejes i forhold til de oprindelige by- og landsbystrukturer.

Værftsbebyggelserne er enestående og derfor meget følsomme for forandringer både på og omkring

Sønderbyen i Møgeltønder, hvor bebyggelsen danner en linie, der markerer grænsen mellem marsken og den bagvedliggende bakkø.

Hestholm ved Tønder er en typisk værftsgård, der har givet navn til det omgivende kog, Hestholm Kog.

Vidåen omkranses af diger. Her ses å og ådiger ved Tønder, hvor by og marsk mødes. Bebyggelse og beplantning markerer sig skarpt mod den åbne, flade marsk.

værftet. Nybygninger samt om- og tilbygninger bør respektere værftsgårdenes helt særegne karakter.

En helhedsplan for Tøndermarsken kan anbefales. En sådan plan kunne for særlige områder markere henholdsvis værdifuld og uønsket beplantning, op-

dyrkning, bebyggelse og/eller tekniske anlæg og indeholde konkrete tiltag vedrørende landskabspleje, offentlighedens adgang til området mv. Planen bør samtidig omfatte landskabs- og kulturarvsværdier, herunder kulturmiljøer samt angivelse af byudviklingsmuligheder mv.

Ved Rudbøl breder Vidåen sig ud i Rudbøl Sø. Søen afgrænses mod vest af Højer-Rudbøl-diget fra 1566.

Slotsbanken, hvor Tønderhus lå indtil 1750. Banken var dengang omgivet af vand og lå som en ø uden for Tønder.